
»VERZ JE OD NEKDAJ JEZIK POEZIJE IN PROZA JEZIK RESNIČNOSTI«: KRATKA NEMŠKA PROZA V GIMNAZIJAH NA SLOVENSKEM OD LETA 1848 DO 1918

V okviru pouka nemške in slovenske književnosti v gimnazijah druge polovice 19. in zgodnjega 20. stoletja je kratka proza obsegala zanemarljiv, statistično komaj opazen del, ki so ga prav zato dosedanja redki raziskovalci šolskega literarnega kanona puščali praviloma ob strani. Pričujoči prispevek osvetljuje ta prezrti segment in raziskuje vzroke za slabo zastopanost kratke proze v učnih načrtih in zavesti tedanjih učiteljev. Pri tem se osredotoča na pouk nemščine, ki je po gimnazijski reformi leta 1848 dobila eno od konstitutivnih vlog v gimnazijskem izobraževanju. Izsledki temeljijo na analizi 202 letnih poročil, ki so jih med letoma 1849 in 1918 izdale tri izbrane klasične gimnazije na Slovenskem: c. kr. gimnazija v Ljubljani, c. kr. gimnazija v Mariboru in c. kr. gimnazija v Celovcu.

Ključne besede: šolski literarni kanon, pouk nemške književnosti, gimnazije na Slovenskem, 19. stoletje, nemška kratka proza

Drugo polovico 19. stoletja radi označujemo kot obdobje pripovedništva, saj je z realizmom proza doživljala dotlej nesluten razcvet – in to ne le roman, temveč tudi kratka pripovedna proza, ki je »v konstituiranju slovenskega pripovedništva in v iskanju nadaljnjih pripovednih možnosti odigrala pomembno vlogo« (Kocijan 1983: 10). Tako kot slovenska je tudi nemška kratka proza v tem času napisala dovršen del svoje literarne zgodovine. Če je Heinrich von Kleist z novelami (Freund 2006: 78–89) že na začetku 19. stoletja postavil izjemno visoke (in za mnoge nedosegljive) standarde in so romantiki Ludwig Tieck, Clemens Brentano in zlasti E. T. A. Hoffmann vtisnili kratki prozi vsak svoj neizbrisljiv pečat, pa so predvsem avtorji bidermajerja in poetičnega realizma, kot so Eduard Mörike, Adalbert Stifter, Annette von Droste Hülshoff, Conrad Ferdinand Meyer, Theodor Storm, Gottfried Keller in Theodor Fontane povesti in novele trdno zasidrili ne

le v feljtonih dnevnega časopisja, temveč tudi na knjižnih policah izobraženega meščanstva. Trend se je nadaljeval z mojstrskimi kratkoproznimi deli ob prelomu 19. in 20. stoletja izpod peres Hauptmanna, Schnitzlerja, Hofmannsthal, Thomasa Manna in številnih drugih. Preden so se dela pojavila v knjižni obliki, so praviloma izšla v dnevnem časopisju – nič drugače kot pri nas, ko je Ivan Cankar »v letu 1897 /.../ s kratko pripovedjo domala zasul Slovence in Slovenski narod« (Kocijan 2001: 167).

Ob tem pa bi bilo zmotno misliti, da sta meščanska in izobraževalna kultura hodili v 19. stoletju z roko v roki. Rekonstrukcija literarnega kanona v gimnazijah nam izda, da so bila pripovedna dela navedenih avtorjev pri gimnazijskem pouku prej izjema kot pravilo. Resda na podlagi obsežnih in raznolikih šolskih beril ne moremo z gotovostjo trditi, katera dela so bila pri pouku dejansko obravnavana, poleg tega pa vemo, da so dijaki daljša literarna dela tako in tako brali v integralni obliki, zato pa nam lahko zanesljive informacije ponudijo letna poročila oz. izvestja, ki jih je morala vsaka gimnazija izdati konec šolskega leta in vsebujejo poleg znanstvene razprave in splošnih podatkov tudi vsakoletni učni načrt, seznam obveznega domačega branja ter – predvsem po letu 1875 – naslove šolskih in domačih spisov ter govornih vaj za nemščino in slovenščino. Letna poročila omogočajo natančen uvid v procese gimnazijskega branja in kanonizacije, saj lahko na podlagi razprav in naslovov šolskih spisov ugotovljamo, kakšen status so imeli posamezni avtorji, dela, žanri in dobe pri pouku književnosti in kako se je ta status spreminjal glede na spremenjen zgodovinski, družbenopolitični, jezikovnopolitični in kulturni položaj. Prek njih lahko preučujemo splošne etične vrednote, svetovnonazorske smernice in naravnost šolskega sistema ter posamezne šole. Številke, ki jih navajamo, so lahko le ilustrativne, saj je bilo sestavljanje letnih poročil predvsem v prvih desetletjih po reformi – vse do vladnega odloka iz leta 1875, ki je poenotil njihovo obliko – za marsikaterega direktorja gimnazije le »nujno zlo«, zaradi česar so se zapisi zelo razlikovali, tako po natančnosti in skrbnosti kot obsežnosti. Ne glede na to nam dobljene vrednosti zaradi obilice obdelanega gradiva nudijo dovolj zanesljivo orientacijsko oporo za raziskavo.

Prozni žanri v luči gimnazijskega pouka

Razlogov za pregon prozних žanrov iz gimnazijskega pouka je več. Eden pomembnejših je ta, da je bila sprva večina učiteljev nemščine po stroki klasičnih filologov, kar se jasno zrcali v njihovem vrednotenju posameznih žanrov: tako sta npr. Klopstockov *Mesija* in Goethejev ep *Hermann in Doroteja* – ob boku humanistične *Ifigenije na Tavridi* – dolga desetletja zasedala vrh hierarhične lestvice. To je v veliki meri vplivalo tudi na pouk slovenščine. Ob pomanjkanju primernih slovenskih epskih in tragičnih pesnitev so kljub osmim uram latinščine in šestim uram grščine na teden dijaki pri pouku slovenščine v začetnih desetletjih velikokrat brali (prevode) Homerja, Vergila in Sallusta in se v šolskih spisih

ukvarjali bolj s splošnokulturnimi, zgodovinskimi, mitološkimi in etičnimi vprašanji kot pa s cvetoberom slovenske književnosti. Direkcija mariborske gimnazije se je leta 1908 v slavnostni publikaciji ob 150. obletnici ustanove za manko učiteljev jezika in književnosti celo javno opravičila (Festprogramm 1908: 35).

Drugi razlog je ta, da je proza dolgo veljala za manj vredno od verza – Franz Grillparzer, avstrijski dramatik iz časa bidermajerja, ki si je po letu 1900 izbral rang klasika in hkrati s svojim *Revnim goslarjem* ustvaril eno od »večnih« povesti, je rad poudarjal, da je »verz od nekdanj jezik poezije in proza jezik resničnosti« (»Von jeher war der Vers die Sprache der Poesie, und Prosa die der Wirklichkeit«, Naumann 1954: 163). In ker vemo, da so bila v središču pouka književnosti besedila z jasno razpoznavnimi, večkratno preverjenimi literarno-estetskimi in etično-moralnimi, po možnosti tudi vzgojnimi elementi (predvsem po 1890 pa tudi močnejše izraženimi domovinskimi interesi), je bil izbor tistih, ki se jim je uspelo kvalificirati za šolsko rabo, že precej omejen. Romani, za katere je v 19. stoletju prevladovalo mnenje, da je njihova vzgojna in poučna moč minorna ali nična, tako niso imeli prav veliko možnosti za preboj. Tisti, ki so imeli v rokah vzvode odločanja, so bili prepričani – verjetno tudi upravičeno –, da gre dijakom branje romanov precej hitreje od rok kot branje drugih literarnih besedil, to pa bi lahko menda škodljivo vplivalo na razvoj estetske refleksije (Korte 2011: 57). Kot so lahko še leta 1887 prebrali bralci in bralke v *Laibacher Zeitung*, namen literature nikakor ne more biti razvedrilo, temveč »plemenitenje srca, povzdigovanje nravi ter obogatitev duha«, branje romanov pa je dobesedno »škodljivo za telo in dušo ter celoten živčni sistem« (F. G., Literaturbriefe an eine Dame I, *Laibacher Zeitung* 106/277 (5. 12.), 2265–66). Za tisti čas značilno držo je zavzel denimo Janez Trdina, ki je kot učitelj in pedagog pregrešno čtivo v skladu z vzgojno doktrino odločno preganjal – ne glede na to, da ga je, kot je sam priznal v *Spominih*, v mladih letih požiral kot za stavo:

Tudi prave romane sem jel dobivati naposodo. Zaljubil sem se vanje tako strastno, da sem izgubil vso dobro voljo, ako sem ostal več dni brez tega omlednega čtiva. Radi njih sem hodil vsak dan v knjižnico, v kateri sem prečital sčasoma vsa dela Karoline Pichlerice. Ta žena je že zdavnaj pozabljena, dasi spada po moji misli med najboljše avstrijsko-nemške pisateljice. Že to je veliko vredno, da njene poštene knjige ne morejo nikogar pohujšati. Slog njen je res poetičen in jezik lep in naraven. /.../ Razen Karolininih sem čital še razne druge romane, katere mi je posojal součenec Enrik Wagner, ki jih je dobival v neki posojilni knjižnici. To čtivo ne more dosti koristiti. Zaljubljene čenče, ki so v njem, vnemajo mladini fantazijo in vzbujajo v njej prerano spolni čut in pohotnost. Roditelji in pedagogi torej prav delajo, da zabranjujejo take knjige nedoraslim dečakom.

Mene je obvarovala zlih nasledkov takega branja prva ljubezen. Nekateri moji sošolci pa niso bili tako srečni. Baš Enrik Wagner se je ves zmešal po vednem čitanju romanov. (Trdina 1951: 506.)

V šolmoštrski nemilosti pa nikakor niso bili le Karolina Pichler in vsi tisti, ki jih danes vzvišeno uvrščamo v žanr trivialne literature, temveč tudi pripovedna

dela Johanna Wolfganga von Goetheja, ob Schillerju nespornega kralja šolskega literarnega kanona. Ne glede na to, da se več kot 60 odstotkov vseh omemb v letnih poročilih nanaša prav na weimarska klasika (30,3 Goethe, 30,9 Schiller, sledijo jima Lessing s 17,6, Grillparzer s slabimi desetimi, Klopstock s 4,3, Kleist s 3,8 ter Herder s 3,4 odstotka (Samide 2012: 173)), sta bila izbor in žanr obravnavanih del strogo zamejena. Število vseh omemb Goethejevih dramskih in epskih del v treh gimnazijah v sedmih desetletjih je 1423, števec njegovih proznih del pa se zaustavi pri številki 42, kar pomeni komaj slabe tri odstotke:

	1850–1879	1880–1899	1900–1918	SKUPAJ
<i>Izbirne sorodnosti</i>	1	0	1	2
<i>Učna leta Wilhelma Meistra</i>	0	0	4	4
<i>Novela</i>	1	3	2	6
<i>Italijansko potovanje</i>	0	4	10	14
<i>Trpljenje mladega Wertherja</i>	0	1	15	16

Tabela 1: Število omemb Goethejevih proznih del (romani in novele)

Seveda moramo ob tem upoštevati, da je Goethe – povsem v skladu s tedanjo poetiko – dramskemu delovanju namenjal bistveno več ustvarjalne energije kot prozi, vendarle pa ostaja dejstvo, da je npr. pisemski roman *Trpljenje mladega Wertherja*, ki velja za eno najbolj uspešnih, priljubljenih in kontroverznih del evropske literature, sporadično začel zahajati v šolske prostore šele več kot sto let po nastanku, pa še to nič preveč zmagoslavno (Samide 2012: 182). Edino kratkoprozno delo v učnih načrtih je *Novela*, ki pa z zgolj šestimi omembami v 70 letih nikakor ne more obveljati za Goethejevo reprezentativno delo znotraj gimnazijskega kanona.

Zgodovina kanonizacijskih procesov je hkrati tudi zgodovina dekanonizacij in nekanonizacij. Seznam avtorjev, besedil in žanrov, ki jih *ne* zasledimo v kanonu avstrijskih gimnazij na Slovenskem, je prav gotovo daljši kot seznam obravnavanih del. Šola izkorišča svojo institucionalno moč in nadzoruje branje dijakov, tudi tako imenovano domače branje, in izbira praviloma le takšna besedila, ki po njenem mnenju izpolnjujejo konstruktivno, etično, izobraževalno in/ali vzgojno funkcijo. Tako pri pouku književnosti ni bilo prostora za tisto, kar bi bilo lahko moralno sporno, etično sprevrženo ali politično dvomljivo, ne za prozna dela, ne za čiste bralne užitke in bralno strast – in bog ne daj za karkoli, kar so ustvarile ženske. Šele po letu 1900 oziroma predvsem po 1910 se je začel kanon postopoma odpirati za nove-stare avtorje, kamor lahko prištevamo npr. slovitega nemškega novelista Heinricha von Kleista ali *grande dame* nemške literature Annette von Droste Hülshoff.

Kratka proza

Krajša prozna besedila se v večji meri pojavljajo predvsem v berilih za nižje gimnazije, tj. od prvega do četrtega razreda (Mozart 1850; Egger 1877, 1878), pri čemer gre v prvi vrsti za poučne vsebine, basni in didaktične pripovedke manj znanih, manj pomembnih in tudi (še) nekanoniziranih avtorjev. Tako je Joseph Mozart v drugem zvezku *Lesebuch für Untergymnasien* (1850: III) z nemalo ponosa v uvodni besedi naznanil, da je v čitanki nekaj »basni in povesti našega domovinskega pisatelja Seidla, ki so tu zdaj prvič objavljene« (»Fabeln und Erzählungen von unserem vaterländischen Schriftsteller Seidl, welche hier zum erstenmal erscheinen«). Seidlova besedila, »pravi sadeži bidermajerja, polni patriotizma, sentimentalnosti, človekoljubja, pa tudi vere in veselja do življenja« (Miladinović Zalaznik 2008: 56, prev. I. S.), se zdijo kot ustvarjena za šolsko rabo. Literarna besedila v berilih za nižjo gimnazijo so na videz povsem arbitrarno pomešana s stvarnimi besedili, zgodovinskimi in naravoslovnimi opisi, veliko besedil je anonimnih. Vse to zgovorno dokazuje, da kriteriji pri izboru niso bili primarno literarno-estetski, temveč didaktični in splošnonazorski, s tem pa manj zanimivi za literarno preučevanje. Slika v višji gimnaziji je bila nekoliko drugačna:

	1850–1879	1880–1899	1900–1918	SKUPAJ
Heinrich von Kleist: <i>Michael Kohlhaas</i>	1	0	14	14
Franz Grillparzer: <i>Revni goslar</i>	0	0	8	9
Franz Grillparzer: <i>Sendomirski samostan</i>			1	
Adalbert Stifter: <i>Grad norcev</i>			2	7
Adalbert Stifter: <i>Študije</i>	2			
Adalbert Stifter: <i>Hochwald</i>		1		
Adalbert Stifter: <i>Resa</i>			2	
Johann Wolfgang von Goethe: <i>Novela</i>	1	3	2	6
Eduard Mörike: <i>Mozart na potovanju v Prago</i>	0	0	5	5
Annette von Droste Hülshoff: <i>Judovska bukev</i>	0	0	4	4
Marie von Ebner Eschenbach: <i>Okrožni dohtar</i>	0	0	1	3
Marie von Ebner Eschenbach: <i>Samička špica</i>			1	
Marie von Ebner Eschenbach: <i>Krambambuli</i>			1	
Gottfried Keller: <i>Zlovoljni Pankrac</i>	0	0	3	3
E. T. A. Hoffmann: <i>Zlati lonec</i>			1	1
Achim von Arnim: <i>Nori invalid na gradu Ratonneau</i>			1	1
Clemens Brentano: <i>Zgodba o dobrem Kasperju in lepi Ančici</i>			1	1
Ludwig Tieck: <i>Genovefa</i>			1	1
Wilhelm Hauff: <i>Hudičevi spomini</i>			1	1
Wilhelm Raabe: <i>Bogataševa krona</i>			1	1

Tabela 2: Obravnavani avtorji kratke proze – omembe v učnem načrtu, v spisih in govornih nastopih

Izsledki potrjujejo našo uvodno tezo, da predstavlja kratka proza v gimnazijah le neznamenit segment nemške književnosti. Če pustimo enkratne omembe ob strani, vidimo, da je največkrat omenjano kratkoprozno delo *Michael Kohlhaas*, nemška

različica našega *Hlapca Jerneja*. Njegov avtor Heinrich von Kleist, katerega dramska dela so v 19. stoletju relativno pogosto uprizarjali tudi na nemških odrih na Slovenskem,¹ velja za tipično »žrtev« literarnopedagoških načel: kot literarni genij in obstranec hkrati, sopotnik klasike in romantike, večno nesrečen, večno nerazumljen, ne bi mogel biti »manj primeren za šolskega avtorja« (Goldscheider 1906: 172), zato mu je preboj med vélike uspel zelo pozno. Šola kot državna institucija in ena najvišjih moralnih instanc je v prvi vrsti pač podpirala besedila, ki so gojila bodisi klasično-humanistične vrednote ali vsaj sekundarne vrline, kot so poslušnost, disciplina in patriotizem. Kohlhaasovo trmasto iskanje pravice in neuklanjanje hierarhično višje postavljenim zato ni moglo biti primeren zgled.

Da sta tudi Adalbert Stifter in Franz Grillparzer z *Revnim goslarjem* pristala na odstavnem pasu, si ne moremo razlagati drugače kot z izbiro žanra. Grillparzer, ki je po letu 1890 z dramami hitro zavzel šolski parnas, je z *Revnim goslarjem* ustvaril eno umetniško najbolj prepričljivih novel, po kateri so se zgledovali številni avtorji 19. in 20. stoletja (Samide 2011: 98), in je kljub nekaj sporom z absolutistično oblastjo Metternichovega časa veljal v Avstriji za zvestega, lojalnega, patriotskega državljana, ki je prisegal na zmernost, konservativizem, tradicionalne vrednote in patriotizem. Literatura v šoli je nasploh pogosto stopila v službo krepitev domovinskih čustev. Tako so učenci sedmega razreda ljubljanske gimnazije v letu 1872/73 pisali spis z naslovom *Zakaj so prebivalci na deželi bolj povezani s svojo domovino kot prebivalci velikih mest? Po motivih iz »Študij« Adalberta Stifterja.*² Tema je zanimiva zato, ker si je moto za spodbujanje ljubezni do domovine izposodila pri Adalbertu Stifterju, ki je v svojih povestih s filigranskimi opisi narave soustvarjal podobo Avstrije kot idilične dežele dobrih in poštenih ljudi. Kljub temu se Stifterju ni uspelo močnejše učvrstiti v šolskem literarnem kanonu. Za to ni kriva samo neprimerna literarna vrsta, ampak tudi to, da njegova dela niso mogla prevzeti za gimnazijski mikrokozmos zelo pomembne »memorialno-politične funkcije« (Korte 2005: 68). Njegovo bidermajersko vztrajanje pri idiličnem svetu morda vendarle ni bilo kos politično napeti situaciji, ko so cesar in državne institucije tudi v šoli iskali predvsem branike avstrijske tradicije, vere in kulture.

Ne glede na to, da je gimnazijski literarni kanon skorajda v celoti moški kanon, pa sta se prav v kratko prozo prikradli dve avtorici. S skupno štirimi omembami se Annette von Droste Hülshoff z *Judovsko bukvijo* postavlja malce pred Marie von Ebner Eschenbach, ki je v letnih poročilih prisotna s tremi omembami in tremi pripovedmi. *Judovska bukev*, temačna mojstrska novela iz leta 1842, se je na začetku 20. stoletja na celotnem nemškem govornem področju trdno zasedla

¹ *Katico iz Heilbronna* so leta 1840 igrali tudi v Ljubljani, v Nemškem gledališču v Mariboru pa v sezonah 1879/80, 1882/83, 1887/88, 1896/97 in 1906/07. Podatki so rekonstruirani po natančni analizi gledaliških listov, ki jih je zbral v disertaciji Walter Taufar (1982).

² *Warum hat der Landbewohner grössere Anhänglichkeit an seine Heimat als der Grosstädter? Nach Motiven aus den »Studien« von Adalbert Stifter, Jahresbericht des ... k. k. Staatsgymnasiums zu Laibach, 1872/73.*

v gimnazijski kanon in še danes sodi k »neuničljivemu šolskemu čtivu« (Freund 2001: 5). Posebno pozornost zasluži tudi proza Marie von Ebner Eschenbach, visoko izobražene plemkinje, ki je govorila nemško, francosko in češko. Njena vzornica je bila prav Droste, o kateri se je Eschenbachova v dnevnikih izražala vedno le s spoštljivimi in izbranimi besedami. Pripovedi Eschenbachove prežemata atmosfera propadajoče monarhije ter zavest o stanju aristokracije, ki jo je poznala iz prve roke. Hkrati pa izražajo tudi globoko empatijo, humanost in etiko, zaradi česar so jo leta 1898 odlikovali z najvišjim civilnim redom Avstrije, častnim križcem za umetnost in literaturo, in ji 1900 kot prvi ženski podelili častni doktorat Univerze na Dunaju. Če vemo, da so se avtorji praviloma znašli v šolskem literarnem kanonu šele veliko let po svoji smrti, je dejstvo, da se je Marie von Ebner Eschenbach pojavila v njem že za časa življenja, toliko bolj zgovorno. Tudi zato, ker se je vedno odločno upirala temu, da bi ženske dobile poseben, po njihovi meri ukrojen status. Njen aforizem: »Na ameriških železnicah imajo posebne vagona za črnce. V literarnih zgodovinah imajo ženske svoje posebno poglavje« (Eschenbach 1990: 272) je tako še danes aktualen.

Kljub temu da zajema kratka proza le majhen segment obveznega gimnazijskega čtiva v gimnazijah druge polovice 19. in zgodnjega 20. stoletja, pa tako zaradi reprezentativnega izbora vendarle pomembno zaokrožuje šolski kanon.

Viri

Ebner Eschenbach, Marie von, 1995: *Tagebücher, 4: 1890–1897*. Ur. Karl Konrad Polheim in Norbert Gabriel. Tübingen: Niemeyer.

Egger, Alois, 1877: *Deutsches Lesebuch für die erste Classe der österreichischen Mittelschulen*. Dunaj: Hölder.

Egger, Alois, 1878: *Deutsches Lesebuch für die zweite Classe der österreichischen Mittelschulen*. Dunaj: Hölder.

Festprogramm des k. k. Staats-Gymnasiums in Marburg a. D.: Zur Erinnerung an die Feier des hundertfünfzigjährigen Bestandes der Anstalt, 1908. Marburg: K. k. Staats-Gymnasium.

Letna poročila (Jahresberichte) k. k. Staatsgymnasium zu Laibach, k. k. Staatsgymnasium zu Marburg, k. k. Staatsgymnasium zu Klagenfurt med letoma 1849 in 1918.

Mozart, Josef, 1850: *Deutsches Lesebuch für die unteren Klassen der Gymnasien, 2*. Dunaj.

Trdina, Janez, 1951: Moje življenje. Janez Logar (ur.): *Janez Trdina: Zbrano delo III*. Ljubljana: Državna založba Slovenije (Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev). 481–567.

Literatura

Freund, Winfried, 2001: *Erläuterungen zu Annette von Droste Hülshoff: Die Judenbuche*. Hollfeld: Bange.

Freund, Winfried, 2006: *Novelle*. Stuttgart: Reclam.

Goldscheider, Paul, 1906: *Lesestücke und Schriftwerke im Deutschen Unterricht*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Kocijan, Gregor, 1983: *Kratka pripovedna proza od Trdine do Kersnika*. Ljubljana: Državna založba.

Kocijan, Gregor, 2001: Cankarjev inovativni model kratke pripovedne proze. Gregor Kocijan: *Razgledi po slovenski književnosti: Literarnovedne razprave*. Ljubljana: Debora. 167–86.

Korte, Hermann, 2005: Innenansichten der Kanoninstanz Schule. Hermann Korte idr. (ur.): »Die Wahl der Schriftsteller ist richtig zu leiten.« *Kanoninstanz Schule: Eine Quellenauswahl zum deutschen Lektürekanon in Schulprogrammen des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang (Siegener Schriften zur Kanonforschung 1). 17–112.

Korte, Hermann, 2011: Gymnasiale Kanonarchitektur und literarische Kanonisierungspraxis 1871 bis 1918 am Beispiel Westfalens. Hermann Korte idr. (ur.): *Der deutsche Lektürekanon an höheren Schulen Westfalens von 1871 bis 1918*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang (Siegener Schriften zur Kanonforschung 11). 11–122.

Miladinović Zalaznik, Mira, 2008: *Deutsch-slowenische literarische Wechselbeziehungen II*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko.

Naumann, Walter, 1954: *Grillparzer: Das dichterische Werk*. Stuttgart: Kohlhammer.

Samide, Irena, 2011: Grillparzerjev pripovedni svet. Franz Grillparzer: *Revni goslar: Sedomirski samostan*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba. 93–99.

Samide, Irena, 2012: *Nemška književnost v gimnazijah na Slovenskem od 1848 do 1918: Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Taufar, Walter, 1982: *Das deutschsprachige Theater in Marburg an der Drau: Typologie eines Provinztheaters*. Dunaj: Univ. Diss.